

Illyés és Déry

EGY ALKOTÓBARÁTSÁG „TERMÉSZETRAJZA”

Az iker csillagokat keresők előtt újabbkori irodalmunkból valószínűleg Illyés Gyula és Németh László neve rajzolódik ki leghamarabb és legmarkánsabb, s Déry alakja akkor kapcsolódik kettejükhez, ha triászokat idézünk. De több szempontból előtérbe kerülhet egy Illyés—Déry párhuzam is.

„... Ötven éve ismerem Illyést — hangzik Déry születésnapot köszöntő vallomása —, ami annyit tesz, hogy ötven éve tisztelem és szeretem”; „... Eladdig — mondja Illyés Déryről az 1923-tól 1941-ig tartó időszakot sum-mázva —, egyetlen íróhoz sem fűzött olyan régi s olyan nyílt hangú kapcsolatot, mint hozzá.”

A megismerkedés pillanata (az 1972-, illetve 1974-ben visszatekintő író számára) oly távoli, hogy a szituáció pontos felidézése már nem is sikerül: „Amikor egy félszázaddal ezelőtt először nyitott be hozzám párizsi szállodaszobámba — emlékszik Déry —, az ajtószárny lengése mintha az ifjúság édes madarát röpítette volna íróasztalom elé.”; „Még a húszas évek elején ismerkedtünk össze — idézi a múltat Illyés is —, ... Nem a lakásán, ahogy ő emlékszik, hanem — az én emlékezetem szerint valamelyik montparnassi kávéházban... Akárhol találkoztunk is, a színhelyet teljesen háttérbe nyomja a sugárzás, a fiatal Déry Tibor tekintete.” (*Illyéről*... Kortárs, 1972. 11. sz. 1683—1697; *A Déry-dossier*... Kortárs, 1974. 10. sz. 1524—1531. — A továbbiakban csak e két írást kiegészítő más forrásokra utalunk.)

Igaza van Illyésnek: nem a hely lényeges, s talán nem is csak az akkori benyomás, hanem az a körülmény, hogy a találkozás emléke a késői öregkorban is ily plasztikusan sugárzik még. S elég Déry fiatalkori barátai, mesterei, például Füst Milánnak az *Ítélet nincs*-ben kesernyés, kiábrándult vonásokkal megrajzolt portréjára gondolnunk, hogy felismerjük Illyés-képe hitet-bizalmat őrző ritka bensőségességét. Illyés más barátairól is több helyen ír kiábrándultság nélkül, de gondolataiban mindig megjelenik, ott van Déry neve is, ha legjelentősebb baráti kapcsolataira emlékszik. A baráti érzelmet Illyés az élet legnagyobb — bár ritka s egyre kevésbé fellelhető — ajándékának tartja. S számára — mint vallja — ilyen értéket megőrző „... Ajándék volt Babits Mihály, Németh László, Déry Tibor és Szabó Lőrinc barátsága”. (*Iránytűvel* II. Bp. 1975. 797.)

Illyés és Déry baráti, alkotói kapcsolata az azonosság és eltérés finom és bonyolult szálainak erőterében él és formálódik. *A találkozó s eltérő vonalak*: az életút konkrét „helyi-földrajzi”, irodalmi-mozgalmi, eszmei-politikai, s ars poetica síkján helyezkednek el; *az állandó azonossági pontokat*: a kölcsönös szimpátia, a kiszolgáltatottak iránti szolidaritás, felelősségérzet, az erkölcsi tartás nem alkuvó szilárdsága, a szuverenitás őrzése, az esztétikai igényesség, s az írott szó, az írói hivatás tisztelete jelenti.

Az életút találkozási pontjai, együttthaladási irányai ismertebbek. Erről ezért csak egy emlékeztető vázlat erejéig szólunk. A húszas évek elején Párizsban két levékeny, termékeny életre, öröme vágyó, s világhódító ívelésre kész ifjú találkozik. A költészet égboltján ekkor a (hunyorgó-kialvó dadaizmust váltó) szürrealizmus fénye a legparázslóbb: s a két ifjú ez után tájékozódik. Illyés segít Dérynek a költészet vezéregyéniségeivel való találkozásban: ő ismerteti meg Tristan Tzarával, ő készíti el Déry *A nagy tehén* című versének nyersfordítását, s (Déry emlékezete szerint, az Ivan Goll közreműködésével elkészült végleges változatot) Illyés helyezi el az *Europe* című folyóiratnál. 1926-ban, az emigrációs írók nagy hazarajzása idején, Illyés és Déry, Kassákkal, Nádass Józseffel és Németh Andorral együtt már a budapesti Seeman kávéház asztalánál tervezi és szerkeszti a hazai szürrealizmus első s egyetlen lapját, a *Dokumentumot*. S bár a következő évek — Illyés intenzív valóságközeliségében, Déry továbbélő avantgárd jellemzőiben — ars poetica differenciálódást hoznak, a baráti szálak még szorosabbra fűződnek. Illyés a hazai társadalmi-irodalmi mozgalmak mélysodrából, Déry Európa városait bolyongó „világpolgár” létéből küldi a másíknak levélbeli híradásait a személyes sors problémáiról, s (főleg Déry) egy-egy újabb művét, szigorú, de jóindulatú bírálatra, segítő tanácsra várva. Déry pályafordulója, realista nagyregényének megszületése után, mivel *A befejezetlen mondat* nem lelhet kiadóra, Illyés maga hívja fel 39-ben a közvélemény figyelmét a Nyugatban e heroikus fogantatású, eredményes munkára. Déry, Gide útikönyve fordítása miatti fogházbüntetése idején pedig szintén Illyés biztató, életkedvet szuggéráló leveleit olvashatja, s Illyés szervez, mozgósít kiszabadulása érdekében.

Déry, e baráti-alkotói kapcsolat minőségét (a „párizsi”; a „Dokumentum”; a „levelezés”, s az utána következő periódusra vonatkoztatva) a „rokonszenv”; a „pajtási cinkosság” (szövetkezés az akkori világ, s a magyar társadalmi szerkezet kigúnyolására, elutasítására); a „meghitt barátság”, illetve ennek a „magasabb barátság elvét is megtestesítő fokozat” fogalmaival jelöli.

A 40-es években azonban mindezek ellenére némi eltávolodás mutatkozik. A társadalmi-politikai események megítélésének szempontjai nem azonosak, az 50-es évek közepére azonban az összecsengések újra szembetűnőek. De míg például a *puszták népében* s *A befejezetlen mondatban* az osztályellenyomás, osztályharc szférájában megjelenő társadalmi-etikai kérdések rezonáltak, most, a forradalmi rendszeren belüli nemzeti lét, a személyi kultusz problémáinak ábrázolási nézőpontjai, illetve a hatalom, személyiség és erkölcs összefüggéseinek egy absztrahálóbb, modellisztikusabb típusú megjelenítései közelítenek (*Niki*, a *Szerelem* című kötet elbeszélései — illetve: a *Kézfogások* némely — például *Bartók* című — darabja; *A kegyenc*, *A kiközösítő*). Még inkább rokoníthatók az öregedés kérdéscíveit vizsgálatai (*Kháron ladikja*, — *Ítélet nincs*, *Kedves bópeer*...!). S mindezek tetőzéseként, az 1968-ban közös kötetben kiadott két mű: *Az éden elvesztése* s a *Szembenézni*, melyben bevallottan is: azonos helyzetből, azonos kérdésekre s egymásra is figyelve keresnek választ. Egymás ily jellegű vállalása, a kölcsönös tisztelet és megbecsülés e kétségbevonhatatlan bizonyítéka egyben e barátságnak a magasrendű alkotói kapcsolat minőségévé valóéréséről is vall.

Mikor Illyés művészetéből a népi-realista tendenciák erősödése háttérbe szorítja a szürrealisztikus elemeket, s ars poetica, alkotás-módszertani nézetekben eltérések jelentkeznek, természetesen merül fel bennük egy esetleges vita s egy általánosabb elvi szembekerülés lehetőségének gondolata. De mindketten hiszik: barátságuknak az sem ártana. „S ha elveink szembekerülnének egymással — emlékszik Déry egy ilyen jellegű párbeszéd utolsó szavaira —: az vajon barátságunkat is veszélyeztetné?” „Hogyan képzeled? Én csak annál jobban becsülnélek, szeretnélek” — válaszolja Illyés. S valóban: ellenvéleményeik nem is a várható, „népiek” és „urbánusok” ellentéteiből adódnak. Illyés „nép”-fogalmából nem zárja ki a városi munkást sem, s kora ifjúságától számítva kapcsolatban van a munkásmozgalommal; Déry számára a falu kizsákmányoltja is elnyomott.

Ítéleteik átmenetileg az aktuális politikai helyzethez való viszonyulás mi-kéntjének kérdéseiben különböznek. „A háború s az utána következő idő elsodort bennünket egymástól” — foglalja össze Illyés egy mondattal a 40-es évek „történetét”, de a „vita” kezdetét részletesebben elemzi. „1941 ősze... a Nyugat betiltásának, a Magyar Csillag kínos-keserves megindulásának évada volt.” Illyés Dérytól is kéziratot kér, de Déry szerint egy oly rendszer ellen, mely (faji megkülönböztető törvényei értelmében) nem ismeri el őt teljes jogú írójának, csak hallgatással tiltakozhat. A publikálás egyenlő lenne e feltételrendszer elismerésével. Illyés viszont e magatartásban túlzott, önkínzó érzékenységet lát, s fő érve, hogy a némaság nagyon is megfelelne a rendszer elhallgattatási céljának, s épp a „belső magatartásnak” a „hitlerizmus tételeihez” való igazítása jelentené a kinti intézkedés elfogadását, illetékeségének elismerését.

S ha a háború éveiben Déry a visszahúzó fél, az 1948-as időszak után, a volt „népi írók” fokozatos háttérbe szorítása, az egyoldalú kultúrpolitika Illyést készíti inkább oppozícióba. Illyés azonban lehetőségeihez mérve mindig igyekszik elkerülni a „hallgató író” szerepét. Déry (a kommunista munkásmozgalom ábrázolója) 1945 után joggal érezheti, hogy egész eddigi küzdelme ért célt, nyert értelmet, s (bár nem igényli) szinte a hivatalosság első számú tehetségként kezelik. Fenntartásai csak később, akkor ébrednek, amikor saját bőrén érzi a szektarianizmus megnyilvánulásait. Az azonosulás olyan fokozatait éli át, mely után a lelkiismereti „szembenézés” gyötrelmesebb útjait kell végigjárnia.

Látható: minden kimondott vagy kimondatlan vitatéma, gondolat, érzés, ami a két barát viszonyát a 40-es években motiválhatta, a XX. századi történelem alapproblémáit, népek, nemzetek, fajok, osztályok, elvek és érzelmek gyötrő, kavargó ellentmondásait is hordozza, s mi sem mutatja jobban e kapcsolat őszinteségét, mélységét, mint az, hogy gyökereit e világpróbáló erők beáramlásai sem tudták elszakítani.

A „KÜLÖNBÖZŐSÉG”

A család-környezeti, neveltetési, írói-alkatbeli s általában: az életrajzi körülményeket tekintve oly sok szempontból eltérő két egyéniség, mint Illyés és Déry esetében, nem is az időnkénti nézeteltérések a szokatlanok, inkább az a tény, hogy e különbségek hálózata egészében nem elidegenítőként hat, hanem

egy finom egyensúlyú, egymást kiegészítő, összetartó feszültségközeggé, e barátság sajátos karakterének meghatározó tényezőjévé válik.

Illyés: a mesék — a szegényemberek világának — legkisebb fiújaként kel útra, hogy ismeretekkel gazdagodva elhozza övének az élet vizét. S mikor visszatér, szilárd talaj, óvó emberi közösség várja s fogadja be. Származás, élet, program és mű természetes lélegzetvételű szerves kialakulása, egysége; erő, magabiztosság, harcra vértettség jellemzi.

Déry: a polgárcsaládok — ismert, ismétlődő motívuma — tékozló fiújaként tagadja meg osztályetikátlannak ítélt világát, s — a szokványtól eltérően — nem tér vissza bűnbánóan. A mesteremberek égővét keresve, irányukba indulva, de célhoz teljesen soha nem érve járja útját. S e rendhagyó pályára lökő tudatos választás első, „erőszakos” gesztusa, a további kételyek és kérdések magvait hinti írói talajára, az örökös feszültség, újragondolás, kísérletezés örömmel-gyötrelemmel terhes sorsát szabva rá. E „háttér” meghatározó szerepének figyelembe vétele nélkül a legkisebb mozzanat oka sem tárható fel. Párizsban például a népi kultúrával átítatott Illyés keresi nagyobb ambícióval a szürrealista művészekkel való kapcsolatot, s az anyjával németül beszélő, s a svájci nevelőintézetben franciául is tanuló Déry ajánlja Illyésnek a magyar klasszikusokat. „Hogy mint kell rajongani Aranyért, Berzsenyiért, Csokonaiért — írja Illyés —, a nemes ragályt Dérytól kaptam el.” „Tőle tanultam meg könyv nélkül...: A lantot, a lantot / Szorítsd kebeledhez...” E paradoxnak tűnő „fordítottság” azonban épp a fenti indulás szerves és természetes következménye. Déry, a német és francia után mámoros hevülettel most talál rá az írott magyar szó ízeire, zamatára, ez is friss élménye, Illyés számára viszont az adott pillanatban, az idegen nyelv kulcsával kitárt világ adományai tűnnek ismeretlenebbnek, birtoklásra késztehetőbbnek.

Illyés és Déry személyében így nemcsak két azonosan mozgékony és nyitott szellemű alkotó, hanem bizonyos szempontból ellentétek, végletek találkozásáról is szó van. Életkorban Déry az idősebb, de míg Illyés a két világháború közötti időszakban már irodalmunk egyik legmegbecsültebb alkotója, Déry 1945-ig — egy kis körtől eltekintve — úgyszólván ismeretlen író. S bár levelezésük Illyés számára is alkalmat ad oly személyes jellegű — nehéz életkörülményeire vonatkozó — problémái közlésére (s így az ezzel kapcsolatos belső feszültségei némi oldására), melyek közvetlen — mozgalmi barátainak való — kimondását szemérme akadályozza, kettejük viszonyában mégis Illyésé a „bátyi” segítő-óvó szerep. Déryben tiszteltet ébreszt, hogy Illyés erkölcsi tartása feladása nélkül tudja kibontani írói zsenijét, Illyést az ragadja meg, hogy Déry, írói visszhangtalansága, „sikertelensége” ellenére sem enged elveiből.

DÉRY ILLYÉS-KÉPE

A különbözőség összetartó erejét Déry maga is megfogalmazza: „Épp az kötött hozzá, ami elválaszthatott volna: fölénye.” „Lehet — vetődik föl Déryben, hogy — ... a barátság örvén vagy annak ösztönzésére titkos versenytetésben voltam azzal, akiről már a start pillanatában látszott, hogy csak utánfutója lehetek”, de e felismerés egyben már a rivalizálási szándéknak a méltóvá válás ambíciójává váló átalakulásáról is vall, s a hangsúly visszakapcsol az ehhez segítséget nyújtó forrásra. „Váltakozó külföldi menedékeimről én csak haza, Magyarországra nyúlhattam irodalmi segítségért — írja Déry —,

s hogy azt épp Illyéstől kaptam meg, s hogy ő, aki az egész magyar irodalmi közéletre támaszkodhatott, engem választott ki a maga Odisszeia Mentorának, azt még ma is barátságunk megtisztelő, sőt megható bizonyítékának tartom. Csereüzletünkben én mindenképpen jobban jártam.” Elismeri annak lehetőségét is, hogy útjaik esetenként talán az ő „könnyelműsége”, „konok-sága” miatt váltak el, de saját „visszakanyarodó” baráti érzelmei döntő bizonyítékaként tartja számon, hogy mindvégig irigység nélkül állta meg, „... hogy Illyés jobban végzi el vállalt feladatát... és hogy sikereinek köre ennél-fogva — megérdemelten összehasonlíthatatlanul tágasabb”.

Talán nem szorul külön bizonyításra, hogy Déry a fenti, önmagához való viszonyítással már egy objektív érvényű Illyés-portré vonásait is rajzolja. Déry Illyés-képe szerint (mely bizonyító anyagát elsősorban az 1945 előtti írói teljesítményből veszi): Illyés tehetségével a tehetséggel való jó gazdálkodás képessége, realitásérzék s problémaérzékenység párosul. Az elszánás, szorgalom, kitartás s a hivatástudat oly foka jellemzi, melynek eredményeként Illyést semmilyen külső hatás nem sodorhatta le pályájáról. A mindennapi lét és írói én közötti váltás feszültségpontján „ki nem hagyó éberséggel”, „író módjára élte meg a maga és az emberiség viszontagságait”, s „amit megélt, azt meg is tudta írni”. Tudatossága oly egyensúlyban tartja, „hogy kanyarai is menetirányban tartották”. Ars poeticája szerint: a mű minden alkotóeleme szerves egységként hat — művei a megformáltság erejével, fényével, plaszticitásával teljeseek —, de jól tudja s vallja, hogy különösen Magyarországon, az irodalom attól „a közírói, jobbadán politikai környezettől kapja súlyát... , amit írója teremt köréje”, hogy „Magyarországon az igazi irodalom mindig baloldali” volt. Ezzel kapcsolatban Déry hangsúlyozza az illyési arc poetica pedagógiai célzatosságát, hisz az író célja (vall itt egyben önmagáról is), hogy „a világ szerkezetét minél jobban működtesse”, s Illyés alapszenvédelye kezdettől „a magyar társadalom megváltoztatására szülőgató indulat”. Illyésnek sikerült kialakítania az osztály- és nemzettudat egy sajátos ötvözetét, s szolgálatvállalásában „a társadalmilag gyöngébbek védelme... egybeesett a magyarság védelmével”.

Illyés nemcsak kérdező, felelő író is. „Körben vizsgálódik”, s a „kelleme-tes vagy vicsgorgó” jelenségekre egyaránt van válasza. S „mi mindenre van szeme”! — csodálja Déry Illyés sokoldalúságát —, s nemcsak tematikai, hanem műfaji s kifejezésbeli gazdagságát is méltányolja. Bevallja: kezdetben kisé idegenkedve nézte, hogy Illyés a lírán kívüli műfajokkal is próbálkozik — hisz abban kezdettől fogva teljes értékűt alkotott —, de elismeri: a teljesítmény igazolja a vállalkozás sokoldalúságát, s prózastílusa (is): „idővel a magyar irodalomban eddig el nem ért magaslatra fog emelkedni... Beszé-lyei, önéletrajzi regénye számára is egy új, alkatára szabott csillogó stílus-öntetet teremt...” S mily változatos húrú kifejezésbeli apparátusa: a „humorba ágyazott gyöngyházfényű stílustól” a „vérremenően” kemény hangokig terjed. Egyetlen fenntartásos véleménye (nem indokolva s nem is indokolhatóan) Illyés drámáira vonatkozik, melyekkel ugyan „személy szerint nem-igen tud kibékülni”, de mégis elismeri, hogy „vitathatatlanul a legmagasabb színpadi igényektől feszülnek”.

Déry a tényfeltárás és fikció, „hozzátéves” elemeiből alakuló illyési „tük-rözés”-ről azt tartja: Illyés „az emberiség eszében, erejében, egészségében” bízva (s az alakíthatóság iránti hitet fokozó szándékkal), a valóságot (műve valóságát) „az optimizmus irányába” „saját tanterve szerint kiigazítja”, más- szóval: a lehetőség irányába tágítja. Illyés irodalomelméleti felismerései közül

különösen fontosnak tartja „a parasztokról írt intellektuális regény” és a „parasztregegy” közötti különbségtevést. „Illyés műve — összegzi Déry az illyési magatartás- és teljesítményről alkotott képét — ... egyértelmű és megtámadhatatlan. Hűsége védi: *kettős hűsége az elnyomottakhoz s mesteriségéhez, amelyen soha egyetlen rés sem nyílt.* Íróról ennél nagyobb nem mondható”.

ILLYÉS „DÉRY-DOSSZIÉ...”-JA

Illyés Déry-képe is a viszonyulás jegyében születik: „Példája engem is kordába tart — írja Déryről. — Az ambíció perceiben úgy szeretnék írni, hogy a Jani bácsik is értően rábólintsanak, de T. ... is küldjön egy cinkos hunyoritást”. „Újító kedve neki oly merész... bíráló mércéje oly szigorú, mintha nem a nyájas Tamás-hegyen ülne, hanem a féelmes Széphalmon”. „Megtiszteli a nyelvet”. „Költőként ír prózát, oly... természetesen egyensúlyozva a precizitás és preciozitás közt, mint egykor Kosztolányi”. „Mondatainak formájuk is van, tartalmuk is”. „S ráadásul tisztességes”; „az igazmondás kényszerétől” ösztönzött.

Az írói igényesség általános elvein s az „esztétikába szövődő” etikusságon túlmenően Illyés három kiemelt vonatkozásban is rokonságot lát Déry s a maga művészete között. Az elemző, értelmező, „intellektuális igényű” stílus; az európaiság és magyarság ötvözése, s a népi hagyomány, pontosabban: a „népies fordulatok” alkalmazása szempontjából.

Illyés már a népiek táborán belül is különbséget látott a „paraszti közvetlenséggel”, illetve a paraszti témában az „intellektuális tárgyú írók nyelvén” ábrázoló módszer között. Maga „intellektuális igénytel” akar „parasztián közvetlen lenni”, s az egész XX. századi magyar irodalom prózastílusát már nem is a népies vagy nem népies jelleg, hanem a fenti szempontból határolja el két táborra, egyik oldalon „a művészi fokon használt természetes nyelv” (Móricz, Tersánszky, Szabó Pál), a másikon a reflexív, a tudatstruktúra mezőit is jobban bevonó típus jegyeit ismerve fel, mely: „Szenvedélyes éberséggel figyelni alakjai mozdulatait, egy fintorukat nem hagyja éles megjegyzés és következtetés nélkül” (Kazinczy levelező stílusa; Babits, Kosztolányi, Németh László, Nagy Lajos, Illés Endre, Déry prózája). Illyés ezzel nem érték-, hanem jellegkülönbséget tesz, bár nyilvánvaló, hogy a maga adottságait ez utóbbi módon érzi kibontakoztathatóbbnak.

Eme intellektuális igény távolról sem jelent száraz, vértelen racionalizmust, hanem az érzelmileg telített szubjektivitás elemeivel való árnyaltságot (ebben rejlik lehetősége, de veszélye is). S amit Illyés Németh László *Gyász* című regénye kapcsán hozadékként jelez: a témán túlmutató általánosabb — ha úgy tetszik — modellisztikusabb emberi jelleg, az ábrázolási perspektíva összetettsége, illetve a nyelv plasztikussága, metaforikussága, az Déryre nézve is érvényes. (A *Déry-dosszié...*-n kívül: *Botladozás* I. Bp. 1975. 435—438; *Botladozás* II. 810; Domokos Mátyás: *A pályatárs szemével*. Bp. 1982. 184—188.)

Illyés találón fejtegeti: „A művelt, szuperszonikus agyú” Déry ismeri ugyan az egyetemes kultúra, irodalom eredményeit, de külső ösztönzőit belső irányulásra választja, s a hatások asszimilálása eredendő adottságai, önmaga plasztikusabb kibontakozásának eszközüvé válik; s „Csak az bámulhatta a végső eredetisége erejét, akinek volt szeme a metamorfózisokra”. Egyébként is: a legnehezebbért, a magyar nyelv mesteri kezeléséért, az anyjától németül

tanuló Dérynek gyötrelmes-gyönyörű, egy életen át tartó szívós munkával, egyedül kellett megküzdenie. Dérynél a nyelvben „Otthont a lélek keres; és talál”. „Nem egy ember ír jól magyarul. Hanem egy magyar ír jól mindenkinek”.

S ehhez kapcsolódik Illyés legmeglepőbbnek tetszhető állítása: Déry „öszönös, tehát eredendő népiességű...”; „a legnépiesebb magyar író századunkban”, „... a legbuzgóbban illeszt... legsűrűbben népi fordulatot” (s Illyés Dérytől vett példákkal is illusztrálja szavait: „csócsálni”, „aszúsodol”, „megjárja magát”, „egyelés” stb.). Az illyési véleménynek azonban nemcsak igazsága, hanem túlzottan sarkító hangsúlya is nyilvánvaló. De nem akaratlan arányvételről van szó, hanem Illyés azon tudatos szándékáról, mely a szerinte nem eléggé méltányolt jelenségre ilyen elgondolkodtató formában akarja felhívni a figyelmet.

Illyés Déry pályáját a fokozatos érés, egymásra épülés folyamatának látja, s felsőfokú jelzői elsősorban Dérynek a 60-as évektől kiteljesedő művészetére vonatkoznak. Déryhez írt korábbi leveleiből tudjuk, hogy az avantgárd költő Déryt többször bírálta a dinamika, az asszociációk, a hangulat s kép „túlságosan gyors váltásaiért”, az absztrakt kapcsolásokért. S most, a pálya tetőzésének pontjáról visszatekintve Illyés *A befejezetlen mondat*-ot is „túlságosan forrónak (bonyolult, fölfelé néző, alanyi)”-nak, a *Felelet*-et „túlságosan hűvös (egyszálú, lefelé tekintő)”-nek ítéli, s csúcsnak, a „szerencsés összevegyítés”-nek: *A kiközösítő*-t s a *Kedves bópeér...!*-t tartja.

„Úgy érzem — összegzi a pálya állomásait Illyés, találó, okokat s összefüggéseket feltáró észrevételek tömör megfogalmazásainak egész sorát adva —, hetvenedik életéve után találta meg legsajátabb magát...”. Nem pesszimista: csak túlságosan sokat élt meg: „átlát mindenben”. Nem rideg és embertelen: de a költőnek, írónak a sokszor könyörtelen világról kell „embereknek nem való dolgokat is... közölnie...”. S ha valaki az ironikus hangvétel helyenkénti könnyedebbé válása miatt frivolsággal, netán cinizmussal vádolná Déryt, gondolja meg: „Vannak oly súlyos gondok, melyekről már csak könnyedén lehet beszélni, a tárgy elejtése nélkül”. Mindezzel együtt: „Nincs kiegyensúlyozottabb írónk, mint ő e pillanatban” — írja Illyés a 80 éves Déryről —, Déry végleteket: hitet és kételyt összefogó, az alkotásban egyensúlyt teremtő s találó magatartásnak lényegét fejezve ki. S művét olvasva: „bármit *dödög* is az író — ellenponozza Illyés Déry saját pesszimizmusára vonatkozó megjegyzéseit s szóhasználatát — *a mi végső következtetésünk, hogy érdemes élni; az emberi faj nem menthetetlen...*”

Illyés és Déry egymásról alkotott képének, értelmezésének érvényességét, illetve írói világuk párhuzamait és eltéréseit a két író „oratóriuma”: *Az éden elvesztése* s a *Szombenézni* összefoglalóan, tömény formában is igazolja. E két mű összevetése azonban már más tanulmány feladata.